

Людмила ЧИРУК

**КОНИК ПОЛЬОВИЙ (LOCUSTA VIRIDISSIMA) У
ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ: ПРИНЦИПИ
НОМІНАЦІЇ**

У статті розглянуті західнополіські назви коника польового. Визначено усі можливі принципи номінації кожного ентоніма. Проведено паралелі зі слов'янськими назвами, зафіксованими Й. Дзендзелівським. На власному матеріалі виділено п'ять мотиваційних груп.

Ключові слова: коник польовий, говірки, мотивація, номінація.

Діалектна лексика завжди була предметом зацікавлення мовознавців, адже вона здатна зберігати елементи глибокої давнини, реагуючи водночас на будь-які зміни в житті мовців. Лексичними діалектизмами, на думку дослідників, особливо багаті північні та південно-західні говірки, а, отже, західнополіський говір, де ці дві системи нашаровуються.

Українська ентомологічна лексика досліджена мало і фрагментарно. У говорах української мови назви отримала тільки незначна частина існуючих видів комах, причому інші зазвичай позначають загальними найменуваннями: *жук*, *робак* тощо. Найчастіше діалектологи досліджують ентоніми, поширені на певній території лише для окремих комах, зокрема, сонечка семикрапкового, коника польового, вовчка, мурах тощо. Єдина монографічна праця, повністю присвячена ентомологічним назвам, належить В. Важному ("О jménech motýlů v slovenských nářečích. Studie sémasiologická se zřetelem jazykové zeměpisnym")¹.

Представлена робота продовжує діалектні ентомологічні дослідження, присвячені окремим комахам. Предметом нашої розвідки стали західнополіські найменування коника польового. Назви цієї істоти у говірках слов'янських мов розглядав Й. О. Дзендзелівський². Ентоніми на позначення комах у

¹ Vážný V. O jménech motýlů v slovenských nářečích. Studie sémasiologická se zřetelem jazykové zeměpisnym / V. Vážný. – Bratislava, 1955. – 340 s.

² Дзендзелівський Й. О. Із спостережень над слов'янською народною ентомологічною лексикою // Й. О. Дзендзелівський / Bereiche der Sluivistik. Festschrift zu Ehren von Josip Hamm. – Wien, 1975. – S. 69-82; Дзендзелевский И. А. Названия для кузнечика (*Locusta viridissima*) в говорах славянских языков // И. А. Дзендзелевский / Совещание по

білоруських говірках наведені у тематичному словнику “Жывёльны свет”³, польські номени досліджувала В. Будзішевська⁴.

Коник польовий (*Locusta Viridissima*) – комаха з довгими ногами, що стрибає і крилами утворює сюркітливі звуки⁵. На території Західного Полісся назву цієї комахи зафіксовано у 154 населених пунктах. Найпоширеніші варіанти: *кóник* (поширений у більшості досліджуваних говірок) (*кóн'ік*, *кóн'ік пóл'ніи* (Вирики і Довгоброди Любл П), *кон'áка* (Нуйно К-К В), *кóничок* (Столинські Смоляри Лбм В) (у н. пп. Великий Мидськ Кс Р та Зносичі Ср Р назва *кóник* позначає й *цвіркуна*); *скакúн* (без виразної локалізації) (*скакúнч* (Янівка Любл П)), *скакúнчик* (Доротище Квл В, Озеро Вл Р, Олександрія Рв Р), *скакунéц'* (Губин Лк В, Нова Вижва і Смідин Ст В), *скáчик* (Жидче Пн Б, Радове Зр Р), *скачóк* (Піща Шц В); *кóник-стрибунéц'* (у ряді н. пп. без виразної локалізації), *кóник-стрибунóк* (Пульмо Шц В); *стрибунéц'* (Ворокомле К-К В, Перевали Тр В, Прип'ять Шц В, Топільне Рж В, Дерно і Сильне Квр В), *стрибúн* (Ворокомле К-К В); *с'в'іричик* (Великорита Млр Б) (*св'іричик* (Видриця і Самари Рт В, Бузаки, Кримне і Хотешів К-К В, Синове Ст В)), *св'іричóк* (Збураж Млр Б) (*сви'ричóк* (Жиричі Рт В), *свиричóк* (Дубечне Ст В), *св'ірчóк* (Копачівка Рж В)), *св'ірстúн* (Старий Мосир Квл В, Страдичі Бр Б), *цв'іркúн* (Башлики, Берестяне і Липне Квр В, Романів Лц В), *свиргúн* (Полапи Лбм В, Троянівка Мн В), (*с'в'іргúн* (Сузьк Квр В), *цв'іргúн* (Вовкошів Гц Р)), *кóзлик* (Вичівка, Локниця і Привітівка Зр Р, Сварицевичі Дбр Р, Більська Воля, Довговоля і Полиці Вл Р, Сильне Квр В) (*кóзл'ік* (Любиковичі Ср Р, Мохро Івн Б)), *кузн'ечик* (Мокрани Млр Б, Гута Рт В, Підцир'я К-К В, Людинь Дбр Р, Буцин і Кримне Ст В), *нест'ор* (Дольськ Лбш В), *кóст'ік-мáст'ік* (Локниця Зр Р).

Коника часто порівнюють із худобою (конем, кобилою, козою) на основі таких мотиваційних ознак, як довгі роги, стрибучість і скрегоучий звук, що нагадує іржання коня⁶. Найменування *кóник*

Общеславянскому лингвистическому атласу. Ужгород, 25-28 сентября 1973 г. Тезисы докладов. – М., 1973. – С. 201-202.

³ Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік / Склад. В. Дз. Астрэйка і інш.; Рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 239 с.

⁴ Budziszewska W. Słowińskie słownictwo dotyczące przyrody żywej / W. Budziszewska. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1965. – 357 s. + 2 mapy.

⁵ Словник української мови: В 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – Т. IV. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 260.

⁶ Кривошапова Ю. А. Об одной символической модели в славянской народной энтомологии // Ю. А. Кривошапова / Славяноведение. – 2007. – № 6. – С. 61.

пішло від прасл. *konikъ* ‘комаха, що стрибає’ і пов’язане з *konikъ* ‘невеликий кінь’ за спільною ознакою – здатністю стрибати⁷. Очевидно, під впливом польської та білоруської мов утворений фонетичний варіант *kón'ik* (пор. білор. *kónik*⁸). Виразний полонізм *kón'ik pół'niń*, де означення уточнює значення означуваного слова порівняно з основним значенням назви *kónik* ‘зменшене від кінь’. Таке ж уточнення простежуємо й у прикладці *стрибунець*’ (*стрибунок*) в номенах *kónik-стрибунець*’, *kónik-стрибунок*, яка походить від дієслова стрибати. Невмотивованим вважаємо використання згрубілої форми *кон'ака*. Перенесення назв тварин, у тому числі й домашніх, на комах поширене в ентомологічній лексиці Західного Полісся (пор. *бóжа корóвка* ‘сонечко семикрапкове’, *сві́нка* ‘блощиця-солдатик’, *вовчо́к*, *видме́дик*, *рак* ‘вовчок’, *воўк* ‘довгоносик’ та ін.). На думку Ю. Кривошапової, така “зоолого-ентомологічна” модель існує у всіх слов’янських мовах і нерозривно пов’язана з універсальним механізмом найменування комах за аналогією з крупнішими тваринами⁹.

Ентоніми *скаку́н* та *стрибу́н* утворені від дієслів скакати і стрибати відповідно й мотивовані здатністю комахи стрибати, яка вирізняє її з-поміж інших істот цього ж класу. Демінутивні форми *скаку́нчик*, *скаку́нець*’, *ска́чик*, *стрибунець*’ підкреслюють невеликі розміри комахи (пор. сх-пол. *скачо́к*¹⁰, білор. *скаку́н*, *скачо́к*¹¹).

У ряді н. пп. на позначення коника використовують найменування цвіркуна (*Gryllidae*): *све́ричик*, *свиричо́к*, *св'і́рсту́н*, *цв'і́рку́н*, *сви́ргу́н* та їх фонетичні варіанти. Така суміжність номенів, очевидно, мотивована зовнішньою подібністю і перенесенням здатності видавати сюркотливі, цвіркаючі звуки (пор. білор. *сыку́н*, *сві́ргу́н*, *сві́рсту́н*¹²).

Найменування *ко́злик* – похідне утворення від козел, зумовлене, очевидно, формою вусиків комахи, схожих до рогів козла¹³ (пор. із *куза́ка* ‘комаха’, яке пов’язують із коза́) (пор. білор. *казе́л*, *казяло́к*, *казе́льчык*, *казе́льчык*, *казе́ль*, *казю́лька*, *казю́ля*, *казлю́к*, *ко́злік*, *ко́зка*). Й. Дзензелівський вважає, що принцип номінації в цьому випадку такий же, “як і в *konik*, *kobilka* (від назви тварини, що

⁷ Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. II. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 550.

⁸ Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік ... – С. 86.

⁹ Кривошапова Ю. А. Об одной символической модели... – С. 57.

¹⁰ Дейниченко Н. Зовнішні ізоглоси зоологічної лексики східнополіського збору // Н. Дейниченко / Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2001. – Вип. 6. – С. 360.

¹¹ Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік ... – С. 86.

¹² Там же.

¹³ Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. II. ... – С. 500.

скаче; пор. загальноновживане в народі порівняння *Скаче, як коза*)”¹⁴.

Запозиченням із російської мови є номен *кузн'єчик* (пор. рос. *кузнечик* ‘коник’), що не набув на Західному Поліссі значного поширення. Походить від рос. *кузнєц* ‘коваль’ і мотивований, очевидно, тим, що в російських говорах дієслово *ковать* уживане і на позначення “мерного трещання шашня, кузнечика”¹⁵ (пор. білор. *кузнєц, кузнєчык; кавалік, кавалёк*). В українській мові ентонім *ковалік* позначає жука, який “перевертаючись зі спинки на черевце, видає характерний тріскотливий звук”¹⁶. У деяких говірках (Сильне Квр В, Кунин Зд Р) номен *ковал’* використовують на означення лісової мурахи. Причини такої семантики не зовсім зрозумілі. Можливо, в основі лежить розмір та сила комахи (зазвичай *ковалём* називають руду лісову мурашу, яка у кілька разів більша і, відповідно, сильніша за польову).

Немотивованим вважаємо ентонім *нєст’ор*. Відантропонімні назви комах – поширене явище у західнополіських говірках (пор. *в’ірка, катир’інка, йіванко* ‘сонечко семикрапкове’, *катир’іно’ўка* ‘метелик; невеликий метелик червоного кольору’).

У складеній назві *кост’ік-маст’ік* перша частина теж є відантропонімним утворенням від варіанту імені Костянтин. Друга частина – *маст’ік* – утворення від дієслова *маст’іти*. У деяких н. пп. вважають, що після здушення з комахи виділяється специфічна речовина, якою змащують дрібні ранки для швидшого їх заживання (/ *кост’ік-маст’ік даї маст’і* / *пор’ізала пал’чик до кост’і* // (Локниця Зр Р), пор. пол. “*Daј mi, konіc, maѕci na moјe boleѕci; јak mi nie dasz maѕci, gziѕcё ciѕ na przepaѕci!*”¹⁷ ‘Дай мені, коню, мазі для моїх болячок; якщо не дасиш мені мазі, кину тебе в прірву’). Із цією властивістю пов’язані деякі російські діалектні назви комах: *смолка, смолик, дихтяр* тощо¹⁸.

За твердженням В. Будзішевської, ентонім *кóник* (*kónik*) має значення ‘коник польовий, *Locusta Viridissima*’ у польській мові, в групі чесько-словацькій та українській. В мовах лужицьких, південнослов’янських (без словенської) номен означає ‘бабка’¹⁹. Зазначимо, що у більшості західнополіських говірок комаха *бабка* теж має назву *кóник* (переважно у власне західнополіських,

¹⁴ Дзензелівський Й. О. Із спостережень ... – С. 76.

¹⁵ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – Т. II. – М., 1979. – С. 320.

¹⁶ Словник української мови ... Т. IV ... – С. 201.

¹⁷ Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – С. 519.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Budziszewska W. Słowiańskie słownictwo ... – S. 157.

спорадично – у перехідних західнополісько-середньополіських). Вважаємо таке перенесення не зовсім умотивованим, оскільки бабці не властиві жодні характеристики коника польового: вона не скаче, а літає, не видає сюркотливих звуків і не має таких довгих лапок.

Як уже було зазначено, у ряді говірок наявне сплутування коника польового та цвіркуна. Перенесення найменування з одної комахи на іншу на підставі спільних чи схожих ознак або функцій – поширене явище у говірках досліджуваного ареалу, пор. назви сонечка семикрапкового та блощиці-солдатика:

Сонечко Блощиця-солдатик

пéтрик *бóжжой мáтери росá* (Зносичі Ср Р)

бéдрик *бóжжа кору́ка* (Великий Мидськ Кс Р)

андрэ́йка *божжа кароўка*²⁰

Іноді натрапляємо на паралельне вживання різних назв на позначення однієї комахи в окремих говірках: *кóник* і *цвѣриччик* (Добре К-К В), *кóник* і *скаку́н* (Раків-Ліс К-К В).

Й. Дзензелівський слов'янські найменування на позначення коника польового об'єднує у 12 груп²¹: 1) назви з коренем *skok-*, *skak-* (пор. зах-пол. *скаку́н*, *ска́чик*, *скачо́к*); 2) номени з коренем *koń-* (пор. зах-пол. *кóник* / *кón'ік*, *кóничок*, *кон'áка*); 3) ентоніми з коренем *koz-* (пор. зах-пол. *кóзлик* / *кóзл'ік*); 4) найменування з коренем *svьgk-* (пор. зах-пол. *свѣриччик*, *свиричо́к*, *свиргу́н* та ін.); 5) назви з коренем *сугk-* (пор. зах-пол. *цв'ірку́н*, *цвиргу́н*); 6) лексеми з коренем *ku-zn-* (пор. зах-пол. *кузн'єчик*); 7) номени з коренем *kos-* (*koska*), що, на думку автора, походить від дієслова *косіти* (пор. зах-пол. *кóст'ік-мáст'ік*, хоча ця форма, очевидно, не має стосунку до такої мотивації). Інші групи (із коренями *kobył-*, *štjг-*, *zog-*, *koval'-*) не мають відповідників у західнополіських говірках. З найменувань, зафіксованих на Західному Поліссі, виділяємо також групу із коренем *стриб-* (*стрибу́н*, *стрибунéц'*, *стрибунóк*), утворену від дієслова *стрибáти*, ряд двокомпонентних номенів (*кóник-стрибунéц'*, *кóник-стрибунóк*, *кón'ік пóл'ниї*), друга частина яких звужує й уточнює багатозначне поняття *кóник* (пор. інші значення 'зменш. до кінь; вибрик; вирізана прикраса на дахові, що має форму кінської голови'²²; діал. зах-пол. комаха *бабка* та ін.). Спорадичні також відантропонімі назви незрозумілої мотивації *нѣст'ор* і *кóст'ік-мáст'ік*.

²⁰ Шаталава Л. Ф. Назва “божай кароўкі” ў беларускіх гаворках // Л. Ф. Шаталава / 3 жыцця роднага слова. – Мінск, 1968. – С. 170-171.

²¹ Дзензелівський Й. О. Із спостережень ... – С. 70-74.

²² Словник української мови ... Т. IV... – С. 259-260.

Так, на матеріалі західнополіських назв на позначення коника польового виділяємо 5 мотиваційних груп:

1) за характерною ознакою – здатністю стрибати:

а) віддієслівні утворення типу *скаку́н, стрибу́н*;

б) від назв тварин: *ко́ник*;

в) контамінація попередніх груп: *ко́ник-стрибунéц'*, *ко́ник-стрибунóк*;

2) за зовнішнім виглядом: *ко́злик*;

3) за можливістю видавати характерні звуки:

а) віддієслівні утворення, що виникли внаслідок сплутування з цвіркуном: *свѣршчик, свиршчóк, свиргу́н*;

б) запозичений з російської мови ентонім *кузн'я́чик*.

4) відантропонімі найменування: *не́ст'ор, ко́ст'ік-ма́ст'ік*;

5) за властивістю виділяти краплі темної густої рідини: *ко́ст'ік-ма́ст'ік*.

Отже, західнополіські найменування коника польового мотивовані переважно зовнішнім виглядом та характерними властивостями комахи. У розглянутій групі функціонують певні моделі номінації, зокрема, фаунономен → ентонім, антропонім → ентонім тощо. Такі моделі характерні для ентомологічної лексики загалом, що підтверджують найменування сонечка семикрапкового, вовчка, метелика, довгоносика, рогака та інших жуків.

Умовні скорочення назв районів та областей

Б – Брестська область Республіки Білорусь

Бр – Брестський район

В – Волинська область

В-В – Володимир-Волинський район

Вл – Володимирецький район

Гр – Горохівський район

Гщ – Гощанський район

Дбр – Дубровицький район

Дбн – Дубнівський район

Зд – Здолбунівський район

Зр – Зарічянський район

Ів – Іваничівський район

Івн – Іванівський район

К-К – Камінь-Каширський район

Квл – Ковельський район

Квр – Ківерцівський район

Кс – Костопільський район

Лбм – Любомльський район

Лбш – Любешівський район

Лк – Локачинський район

Лц – Луцький район
Любл – Люблінське воєводство
Млр – Малоритський район
Мн – Маневицький район
П – Республіка Польща
Пн – Пінський район
Р – Рівненська область
Рв – Рівненський район
Рж – Рожищанський район
Рт – Ратнівський район
Ст – Старовижівський район
Ср – Сарненський район
Тр – Турійський район
Шц – Шацький район

Людмила Чирук

Кузнечик в западнополесских говорах: принципы номинации

В статье рассмотрены западнополесские названия кузнечика. Определены все возможные принципы номинации каждого номена. Проведены параллели со славянскими названиями, зафиксированными И. Дзензелевским. На собственном материале выделено пять мотивационных групп.

Ключевые слова: кузнечик, говор, мотивация, номинация.

Lyudmyla Chyruk

The Tettigoniinae in the Dialects of Western Polissia: Principles of Nomination

In the article the Western Polissya names of Tettigoniinae are considered. All possible principles of nomination each category and the parallels with Slavic names, fixed J. Dzendzelivskyj are determined. On own material five motivational groups were selected.

Key words: Tettigoniinae, dialects, motivation, nomination.